

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Didžiojo dailininko namai. Martirosos Sariano namas-muziejus Jerevane

2013-12-10

ŽURNALAS: KRANTAI

TEMA: Dailė

AUTORIUS: Ruzan Sarian

DATA: 2013-12

Martirosas SARIANAS (1880–1972)– vienas labiausiai žinomų XX a. Armėnijos tapytojų, aktyviai dalyvavęs armėnų kultūros atgimimo sąjūdyje. Šio menininko palikimas saugomas jo name-muziejuje, kurį suprojektavo žinomas architektas Aleksandras Tamanianas. 1964 metais garsus architektas Markas Grigorianas prie namo pristatė triaukštį galerijos pastatą. M. Sariano namas-muziejus buvo atidarytas 1967 metais. Apie šį visos Armėnijos kultūros židinį rašo muziejaus direktorė Ruzan SARIAN, garsiojo dailininko provaikaitė.

„Nuoširdžiai džiaugiuosi, kad Jerevanas auga ir tampa vis labiau panašus į sostinę. Svajoju čia pasistatyti namelį, įsirengti dirbtuves, netgi atskirą mažytę galeriją savo daiktams“¹, – 1927 metais didysis dailininkas rašė apie būsimąjį nuosavą namą.

Vargu kas nors anuomet galėjo patikėti, kad jo svajonė išsipildys, tačiau Martirosas Sarianas priklausė tam romantikų būriui, kuriam sekėsi įgyvendinti pačius drąsiausius sumanymus. Tik aistringai genamas idėjos ir kone pamišėliškai jos užvaldytas žmogus – o Sarianas toks ir buvo – galėjo sugebėti ir sugebėjo 1919-aisiais, bado ir suirutės metais, įsteigti Naujojoje Nachičevanėje kraštotyros muziejų. Organizatoriaus talentas gelbėjo jį ir dar sudėtingesnėmis aplinkybėmis, kai 1921–1924-aisiais ėmėsi kurti pirmąjį Armėnijos istorijoje šios šalies valstybinį muziejų ir dėti pagrindus išsyk keturiems muziejams: Istorijos, Etnografijos, Literatūros ir meno bei Nacionalinei paveikslų galerijai.

Anksčiau ar vėliau, bet Martirosui Sarianui visada pavykdavo įgyvendinti tai, ką būdavo sumanęs. 1931 metais prasideda to „namelio su dirbtuvėmis“, apie kurį jau seniai svajojo, statyba, tiesa, kol kas „be mažytės galerijos“. Namų projekto autorius – kitas pašėlęs romantikas, žymus architektas Aleksandras Tamanianas.

Vieta namui buvo parinkta neatsitiktinai. Visai šalia – XVII amžiaus Surb Zoravoro bažnyčia. Namų antrame aukšte Tamanianas suprojektavo dirbtuves, kad išėjęs į balkoną dailininkas galėtų matyti Araratą ir Zoravoro kupolą. 1937 metais, kai

daugelis Jerevano bažnyčių buvo barbariškai griaunamos, Sarianui milžiniškomis pastangomis pavyko išgelbėti Surb Zoravorą, ir nuo 1932-ųjų ištisus keturiasdešimt metų dailininko gyvenimą lydėjo šventųjų šios bažnyčios varpų skambesys. Dažnai imdavosi teptuko ir piešdavo Surb Zoravorą, skendintį išsiskleidusiuose abrikosų ir persikų žieduose.

Martirosas Sarianas buvo didis meistras, jis dirbo daug ir labai kūrybingai. Paveikslai puošė visas gyvenamojo namo sienas, o dirbtuvėse jie kabėjo trimis eilėmis ir rikiavosi sukrauti į krūvas visais pasieniais. Kasdien, ypač paskutiniaisiais meistro gyvenimo metais, į dirbtuves plaukte plaukė lankytojai iš viso pasaulio: valstybės veikėjai, dailininkai, kompozitoriai, rašytojai, artistai, studentai... Sarianas nesiliovė galvojęs apie nuosavą galeriją ar net „autorinį“ muziejų.

1951 m. sausio 5 d. laiške jis kreipiasi į savo artimuosius tokiais žodžiais: „Kaupkite pinigus ir įsigykite muziejinės vertės daiktų... Imkime ir visa šeima drauge įsteikime Sarianų muziejų. Direktore skiriu savo žmoną, Lusik Sarian, moksliniu sekretoriumi – sūnų Sarkisą, o visų kitų vieta ir vaidmuo paaiškės veiklos procese“². Martirosas Sarianas jau tada suprato, kad laikas pradėti supirkinėti iš privačių kolekcininkų savo darbus, kuriuos kažkada buvo jiems pardavęs, žinoma, jei aplinkybės klostysis palankiai.

Penktojo dešimtmečio pradžia nebuvo pats geriausias laikotarpis Sariano gyvenime. Dar tebemaudė širdį neatlėgstantis skausmas, kad savo rankomis teko sunaikinti nemaža darbų. Dar tebebuvo gyvas Stalinas, dar kartkartėmis pasiekdavo kritikos atgarsiai ir kaltinimai formalizmu, neveiklumu, beidėjiškumu, o jis... nesiliovė svajojęs apie nuosavą muziejų.

Padėtis iš esmės pasikeitė, kai 1956 metais buvo demaskuotas ir pasmerktas asmenybės kultas. Darbai, kuriuos buvo sukūręs iki revoliucijos, 1910 metų šedevrai, be kurių neįmanoma susidaryti Martirosos Sariano kūrybos visapusio vaizdo, galų gale buvo ištraukti iš muziejaus saugyklų ir vėl užėmė garbingą vietą Tretjakovo galerijoje, Rusų muziejuje, Armėnijos paveikslų galerijoje ir kt.

1958 metais Briuselyje vykusioje pasaulinėje parodoje Sarianas apdovanotas *Grand Prix*, 1960-aisiais jam suteiktas SSSR liaudies dailininko vardas, 1961-aisiais paveikslų ciklas „Mano Tėvynė“ pelnė dailininkui Lenino premijos laureato vardą. Atrodė, kad jau niekas nebegali sudrumsti didžiojo meistro gyvenimo, tačiau kaip tik tada likimas smogė jam patį skaudžiausią smūgį – 1962 metais automobilio avarijoje žuvo jo vyriausias sūnus Sarkisas.

1964-aisiais Armėnijos vyriausybės nutarimu pradėtas statyti Martirosos Sariano muziejus. Projektą įgyvendino garsus architektas Markas Grigorianas. Prie Sariano namo buvo pristatytas triaukštis galerijos pastatas. Statybos darbams vadovavo ir muziejų atidarymui parengė bei pirmuoju jo direktoriumi tapo jaunesnysis dailininko sūnus Lazaris Sarianas, kompozitorius, pedagogas, visuomenės veikėjas.

Martirosas Sarianas buvo jau nebejaunas, tačiau ir tokio amžiaus įstengė padėti pagrindus trečiajam savo gyvenime valstybiniam muziejui, unikaliai, neturinčiam analogų pasaulinėje praktikoje – Namui-muziejui, atvėrusiam duris dar dailininkui

tebesant gyvam.

Žymusis meistras laukė muziejaus atidarymo be galo jaudindamasis. Jis pats užsakė Jerevano kilimų fabrike takelius ir kilimėlius, iki šių dienų puošiančius visų trijų namo aukštų marmurinius laiptus.

Steigiamam muziejui Martirosas Sarianas padovanojo penkiasdešimt darbų – trisdešimt tapybos ir dvidešimt grafikos, jie ir tapo būsimosios kolekcijos pagrindu. Be to, dailininkas sudarė ir kitą paveikslų sąrašą, jame buvo išvardyta, ką dar iš savo kūrinių norėtų matyti muziejaus ekspozicijoje. Nurodyti darbai, kurių vertę nustatė Valstybinė vertinimo komisija prie Armėnijos kultūros ministerijos, ilgainiui buvo įsigyti ir papildė muziejaus fondus. Tad Sarianas pats nubrėžė svarbiausias savo muziejaus būsimosios kolekcijos sudarymo gaires.

Martirosos Sariano namas-muziejus buvo atidarytas 1967 m. lapkričio 26 dieną. Atidarymo iškilmėse dalyvavo pats dailininkas.

Likus dviem mėnesiams iki muziejaus atidarymo, jo naujuoju direktoriumi buvo paskirtas menotyrininkas Šaenas Chačtrianas, jis vadovavo muziejui iki 2003 metų. (Nuo 2003-ųjų iki 2004-ųjų muziejaus direktore dirbo Liusia Mirzojan, ji 1967–2003-iaisiais buvo M. Sariano namo-muziejaus fondų vadovė.) Per metus, prabėgusius nuo įsteigimo, muziejus išleido apie trisdešimt knygų ir albumų, surengė daugybę Martirosos Sariano kūrinių parodų Armėnijoje ir už jos ribų. Labiausiai įsidėmėtinos parodos, skirtos Sariano 100-mečiui Maskvoje, SSSR dailės akademijoje (1980), ir George'o Pompidou centre esančiame Šiuolaikinio meno muziejuje (1980); ir dar: „Sariano gėlės“ Maskvoje (1985) ir Paryžiuje (1986), „Martirosas Sarianas“ Darmštate (1986), „Pasakos ir sapnai“ Tretjakovo galerijoje Maskvoje (1995), „Liepsnojančios saulės šalis“ Picasso muziejuje Antibe (2003). Smarkiai praturtėjo muziejaus fondai – iš dailininko šeimos rinkinio buvo įsigyti devyniasdešimt septyni paveiksai, dar dvidešimt devyni nupirkti iš kitų privačių kolekcininkų, mainais iš kitų muziejų gauta septyni, per Armėnijos kultūros ministerijos fondus – šešiolika, o trylika pateko kitų valstybinių įstaigų pastangomis. Norėtuši paminėti pavardes tų žmonių, kurie skirtingu metu padovanojo muziejui Sariano darbų: tai A. Azarianas, G. Basmadžianas, M. Kaganovičius, M. Kirejevojus, A. Kodžojanas, V. Matevosianas, broliai Petrosianai, G. Sarkisianas, L. Sarianas, V. Spivakovas, Š. Chačtrianas, G. Janikianas ir kt.

Muziejaus atidarymas buvo be galo svarbus Armėnijos Respublikos kultūrinio gyvenimo įvykis. Kaip ir Armėnijos paveikslų galerija, Sariano namas-muziejus tapo tuo svarbiu centru, kuriame eksponuojami didelę vertę turintys šio kūrėjo darbai, taip pat ir paveiksai, iki tol priklausę šeimos kolekcijai. Iš kitų muziejų jis išsiskiria tuo, kad čia surinkti ir lankytojams prieinami visų didžiojo meistro kūrybos laikotarpių darbai – nuo išlikusių pirmųjų piešinių iki paskutinio grafikos darbo, kurį užbaigė 1972-aisiais, likus vos mėnesiui iki mirties. Dabar šis muziejus yra sukaupęs pačią didžiausią ir išsamiausią Sariano kūrinių kolekciją.

Ekspozicijos pradžioje lankytojų laukia memorialinis kambarys, atvėręs duris 2005 m. vasario 11 d., minint Martirosos Sariano gimimo 125-ąsias metines. Dvylikoje vitrinų eksponuojama nepaprastai gausi dokumentinė medžiaga, – tai savotiškos gairės, žyminčios visus Sariano gyvenimo ir kūrybos laikotarpius. Eksponatai tikrai unikalūs:

gimimo liudijimas, pirmasis Pagyrimo raštas, įteiktas dailininkui 1895 metais Naujajame Čerkaske „už laimėjimus piešimo srityje“, Naujosios Nachičevanės miesto mokyklos baigimo atestatas, Maskvos dailės, skulptūros ir architektūros mokyklos baigimo diplomas, visų žymiausių XX a. pradžios rusų dailės parodų katalogai – „Mėlynoji rožė“, „Raudonoji rožė“, „Aukso vilna“, „Meno pasaulis“ ir kt. Čia galima išvysti ir unikalių memorialinių eksponatų: šeimos fotografijų albumą, knygų su autografais, suvenyrų, vazų, teptukų, palečių, etiudinių su Lefranco firmos dažais, asmeninių daiktų ir net garsiąją egiptietišką kaukę iš palmės medžio, kuri Sariano kūrinuose tapo amžinojo gyvenimo ir nemirtingumo simboliu.

Muziejuje saugomas ir pats pilniausias garsaus ciklo „Pasakos ir sapnai“, sukurto amžiaus pradžioje (1903–1907), darbų rinkinys, pavergiantis žiūrovą nepaprastai švelniu, kone perregimu koloritu, muzikalumu ir lyriniu svajingumu. Tai apie šiuos paveikslus rašė Sergejus Makovskis: „Sariano darbai tiesiog apstulbino mane kerinčiu fantastiškumu, tobulu piešinio ir spalvų derinio paprastumu, o svarbiausia – savitu charakteriu, vaikiškumu, net iš tolo neprimenančiu nė vieno Paryžiaus ar Maskvos primityvisto... Kiekvienas šių paradoksiškų „pasakų“ puslapis dvelkia magija, stebina įtaigos jėga, slypinčia vos juntamame linijos išlinkyje ar spalvingo potėpio vingyje, specialiai iškreiptose proporcijose ar netyčia paryškintoje detalėje – visa tai atrodo daug tikroviškiau, negu galėtų atrodyti akivaizdus panašumas į tiesą, ir traukte traukia žiūrovą pasinerti į stebuklų pasaulį...“³

Muziejuje eksponuojami Martirosa Sariano šedevrai, sukurti 1908–1909 ir 1910 metais, yra tikrasis kolekcijos pasididžiavimas: „Prie šulinio. Karšta diena“, „Autoportretas“, „Konstantinopolio šunys“, „Egiptietė“, „Nakties peizažas“, „Einanti moteris“, „Egiptietiškos kaukės / Didysis rytietiškas natiumortas“, „Arabų šokėja“, „Rytietiškas natiumortas“ ir kt. Šie kūriniai, kaip ir to paties laikotarpio darbai, saugomi Tretjakovo galerijoje Maskvoje, Rusų muziejuje Peterburge, Armėnijos nacionalinėje dailės galerijoje, pelnė Sarianui pasaulinę šlovę. Sukurti iki 1917 metų ir eksponuojami muziejaus trečiame aukšte, jie tvirtai susiję su dailininko gyvenimu Rusijoje (Naujojoje Nachičevanėje, Rostove prie Dono, Maskvoje) ir Gruzijoje (Tbilisyje). Didžiuma šių darbų buvo sukurta keliaujant po Armėniją, Kaukazą ir Rytų šalis – Turkiją, Egiptą, Persiją. Jie buvo eksponuojami parodose Maskvoje, Peterburge, Romoje, Londone, Malmėje, Paryžiuje, Darmštate, Antibe, Isi le Muline (pranc. *Issy-les-Moulineaux*).

Antrame šio muziejaus aukšte lankytojai susipažįsta su paveikslais, sukurtais daugiausia 1921–1969 metais. Juose Martirosas Sarianas atskleidė tokią nepaprastai poetišką meninį tėvynės vaizdą, kuris visiems laikams įsitvirtino žmonių sąmonėje kaip „Sariano Armėnija“, – tokią ją regėjusiam ir tokią ją visa savo genijaus jėga užfiksavusiam meistrui neprilygsta nė vienas iki jo kūręs armėnų dailininkas. Daugelį metų tobulintas Sariano meninės kūrybos metodas yra visiškai unikalus ir savitas, tai ne sykį pabrėžė apie šį kūrėją rašę meno teoretikai ir kritikai. Kaip pavyzdį pateiksime akademiko Igorio Grabario žodžius: „Taip perteikti saulės spindulių jėgą ir džiaugsmingą spindesį, kaip tai šiuo metu daro

M. Sarianas, iki šiol nesugebėjo niekas. Tai yra jo asmeniškasis atradimas, jo paties laimėjimas“⁴.

Ekspozicijoje jūs rasite ir tuos retus paveikslus, kurie buvo sukurti Paryžiuje

1926–1928 metais. Žinoma, kad trisdešimt septyni paryžietiškojo laikotarpio darbai, deja, sudegė „Firži“ laive Stambulo uoste. Čia eksponuojami ir turkmėniškojo ciklo darbai (1934), ir sukurtieji Maskvoje.

Antrame aukšte išvysite ir pačią švenčiausią šio muziejaus vietą – Martirosos Sariano dirbtuves aukštomis lubomis ir langais. Visa nutvieksta šviesos, sklindančios iš kabančių ant sienų paveikslų, ji ir šiandien tebesaugo nepakartojamą genialaus dailininko asmenybės aurą – aurą kūrėjo, padovanojusio pasauliui meną, teigiantį gyvenimą, šlovinantį gamtą, žmones ir būties džiaugsmą. Čia atsidūręs žmogus pajunta gyvybinės energijos antplūdį, atranda dvasios ramybę ir suvokia harmonijos su pasauliu esmę. Šiose dirbtuvėse pas Sarianą tai vienais, tai kitais metais yra viešėje nemaža žymių XX amžiaus žmonių: Aleksandras Tamanianas, Avetikas Isaakianas, Aramas Chačaturianas, Josifas Orbelis, Viktoras Ambarcumianas, Dmitrijus Šostakovičius, Ilja Erenburgas, Williamas Saroyanas, Johnas Steinbeckas, Johnas Updike'as, Andrejus Sacharovas, Mstislavas Rostropovičius, Benjaminas Brittenas – tai toli gražu nepilnas sąrašas tų, kurių vardai aukso raidėmis įrašyti į XX amžiaus istoriją. Daugelis čia išvardytų žmonių yra kada nors pozavę Sarianui kaip tik šioje saulės nutviekstoje patalpoje, jų portretai ir dabar puošia muziejaus sienas. Ant molberto taip ir liko nebaigta tapyti „Pasaka“, paskutinis Sariano kūrinys, pradėtas jau einant devyniasdešimt pirmuosius savo amžiaus metus.

Unikali ir žanrų įvairovė, ir atlikimo technika Martirosos Sariano grafika yra daugelio metų darbo vaisius, liudijantis dailininko atkaklumą ir nuolatines pastangas siekti tobulo meistriškumo. Piešiniai iš natūros jam buvo pati svarbiausia, nepakeičiama supančios tikrovės pažinimo ir tyrinėjimo priemonė. Pirmame muziejaus aukšte galima susipažinti su Sariano grafika. Čia rasime ir geriausių šio genialaus dailininko knyginės grafikos pavyzdžių, armėnų liaudies pasakų iliustracijų, jo apipavidalintų knygų ir poezijos rinkinių bei spektaklių. Sariano grafika – dar vienas jo neišsemiamo talento įrodymas.

Martirosas Sarianas yra ne tik perversmo armėnų taikomojoje dailėje autorius, bet ir tikras novatorius, sukūręs savo tapybos mokyklą. Daugelis tautiečių dailininkų laikomi jo pasekėjais, jo dvasiniais mokiniais. Kaip tapytojas, Sarianas į naują lygmenį pakėlė armėnų molbertinių ir monumentalųjų meną, tarė naują žodį teatro dailėje, atvertė naują puslapį armėnų knygos iliustravimo istorijoje. Neįkainojamas ir jo, žymaus visuomenės veikėjo, indėlis į Armėnijos kultūrinio gyvenimo raidą.

Sarianas pelnytai laikomas Armėnijos sielos dainiumi ir vienu ryškiausių šios žemės simbolių. Daugeliui giluminis, iki tol nepažintas biblinis, šalies vaizdas, persmelktas į dangų kylančio šventojo Ararato, atsiskleidė tik tada, kai išvydo Martirosos Sariano drobes.

„Už tai, kad Armėnijos šviesa sklinda ir pasiekia mus, turime būti dėkingi M. Sarianui. Tai šviesa, pagaliau suspindusi laime vaisiuose, kalnuose, žmonių veiduose. Tai iš naujo atrastas lobis: tartum potvynio vandenys būtų ėmę veržliai plūsti ir visą Jerevano slėnį nutvieksti tyriausiom išsvajotos ateities spalvom. Ir tas jų spindesys toks nuostabus, kad ateinantys amžiai turėtų rasti M. Sarianui garbingą vietą šalia Cézanne'o ir Matisse'o. O gali būti, kad ir dar garbingesnę, nes M. Sarianas – laimės tapytojas, laimės dainius“⁵.

* * *

Neseniai M. Sariano namas-muziejus atšventė 45-ąsias įkūrimo metines. Šiandien muziejaus fondai turi sukaupę jau du šimtus šešiasdešimt aštuonis eksponatus. Muziejuje dirbamas svarbus mokslinis darbas, pagrindinės jo kryptys: teminių parodų organizavimas ir katalogų spausdinimas; tritomio apie Sariano gyvenimą ir kūrybos kelią sudarymas; išsamaus visų šio dailininko tapybos bei grafikos darbų katalogo sudarymas ir parengimas spaudai; Sariano epistolinio palikimo išleidimas. Per pastaruosius devynerius metus muziejaus rūpesčiu buvo parengta ir paskelbta nemaža tyrinėjimų medžiagos, išspausdinta albumų ir knygų, iš jų ypač vertingas dvitomis „Martirosas Sarianas. Laiškai (1908–1928)“ (2002), „Martirosas Sarianas. Laiškai. (1929–1953)“ (2012), knygos „M. Sarianas ir Rusija“ (2006), „M. Sarianas ir Paryžius“ (2007, armėnų kalba), „Sarian et Paris“ (2008, prancūzų kalba), albumas „Martirosos Sariano namas-muziejus“ (2007, atskirai armėnų, rusų ir anglų kalbomis), albumas „Martirosos Sariano knyginė grafika“ (2013).

Šiuo metu M. Sariano namas-muziejus restauruojamas, darbai patikėti armėnų ir užsienio šalių specialistams. Pastarieji devyneri metai svarbūs ir tuo, kad konservuoti ir restauruoti dvidešimt penki didžiojo Meistro darbai, iš jų ir tokie šedevrai kaip „Persija“ (1913), „Egiptietiškos kaukės“ (1915), „Gėlės“ (1916), „Giraitėje ant Sambeko“ (1908) ir kt.

Pastaraisiais metais muziejus prisidėjo prie parodų projektų rengimo keliose šalyse: 2007 metais Isi le Muline kaip vienas renginių, skirtų Armėnijos metams, buvo numatyta paroda „Martirosas Sarianas, arba Armėnijos spalvos“; 2010-aisiais Maskvoje, A. Puškino taikomosios dailės muziejuje, buvo rengiama darbų, saugomų Armėnijos muziejų kolekcijose, paroda „Dvi vaivorykštės spalvos – dviejų likimų atspindys“; tais pačiais 2010-aisiais Nyderlanduose, Groningeno mieste, buvo organizuojama paroda „Nežinomi Rusijos Rytai“; 2012 metais Uljanovske, Arkadijaus Plastovo muziejuje, kaip renginio „Plastovo ruduo“ dalis, buvo atidaryta parodos ekspozicija „M. Sarianas-A. Plastovas“.

Nuo 2004-ųjų kasmet M. Sariano name-muziejuje rengiamos teminės šio genialaus dailininko darbų parodos – peizažų paroda „Tu nemirtinga, manoji Armėnija“, „Sarianas ir Rusija“, „M. Sariano knyginė grafika“, „Nežinomas Sarianas“, „M. Sarianas Didžiojo Tėvynės karo metais“, „Gyvybės medis M. Sariano kūryboje“, „Lusik – M. Sariano mūza“, „Sariano [tapyti] moterų portretai“, „Prieš saulėlydį“, paskutiniųjų gyvenimo metų kūriniai, priklausantys 1968–1972-ųjų laikotarpiui.

Muziejuje rengiami knygų pristatymai, literatūros ir poezijos vakarai, vokalinės ir kamerinės muzikos koncertai. Čia įgyvendinamos mokiniams ir studentams skirtos mokomosios pažintinės programos, organizuojamos paskaitos, konkursai, viktorinos, žaidimų pobūdžio ekskursijos.

Jau dešimti metai M. Sariano namas-muziejus aktyviai dalyvauja Muziejų nakties renginiuose, kurie tapo itin populiarūs Armėnijoje. Pastaraisiais metais lankytojų, atvykstančių į M. Sariano muziejų sutikti Muziejų nakties, skaičius siekia keturis su puse tūkstančio.

2013-aisiais numatyta pradėti M. Sariano namo-muziejaus kapitalinio remonto darbus ir iš dalies rekonstruoti pastatą – pristatyti ketvirtą aukštą, išplėsti parodų erdvę, įrengti fondų saugyklas. Muziejus bus visiškai modernizuotas ir techniškai pertvarkytas, sukurta nauja ekspozicija. Tikimės, kad tada, kai darbai bus baigti, pajėgsime iki galo atskleisti šio muziejaus vidinius lobius ir padaryti jį dar patrauklesnį lankytojams.

Iš rusų kalbos vertė **Birutė Vaitkienė**

¹ Мартирос Сарьян. Письма (1908-1928), т. 1. – Ереван, 2002, с. 385.

² Rankraštis saugomas M. Sariano šeimos archyve.

³ С. Маковский. Выставка „Нового общества“ // Аполлон. – 1911, № 1, с. 39-41.

⁴ И. Грабарь. Мартирос Сарьян // Р. Сарьян. Сарьян и Россия. – Ереван, 2006, с. 116.

⁵ Луи Арагон. В книге «О Сарьяне» (перевод с французского). – Ереван, 1980, с. 168.